

QADIMGI XORAZM BRONZA DAVRI ARXEOLOGIK MADANIYATLARI

*Normetov Bunyod Jasur o'g'li**Termiz davlat universiteti tarix fakulteti**Arxeologiya yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqola “Qadimgi Xorazm bronza davri arxeologik madaniyatlari” mavzusiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda miloddan avvalgi III–II ming yilliklarda Xorazm vohasida shakllangan yirik madaniy qatlamlar – Tozabog‘yob va Suyargan madaniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada mazkur madaniyatlarning hududiy joylashuvi, xo‘jalik faoliyati, uy-joy qurilishi, kulolchilik an‘analari va dafn marosimlari haqida ma‘lumot beriladi. Shuningdek, qadimgi sug‘orish tizimlari, dehqonchilik va chorvachilikning rivoji, ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar ham yoritilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Xorazm bronza davri madaniyatlari vohaning keyingi davrlardagi davlatlilik jarayonlari, shaharsozlik va madaniy taraqqiyotining shakllanishiga zamin yaratgan muhim tarixiy bosqich bo‘lib xizmat qilgan.

Kalit so‘zlar: S. P. Tolstov, Ya. G‘ulomov, Tozabog‘yop, Amudaryo deltasi, Quyi Zarafshon va Qayroqqum, Tuvaksimon spool, Suvyorgan madaniyati, Ko‘kcha-3, Qamishli, Jonbos-6 Ko‘kcha-2, Bozor-2, Kaunda-1,

Kirish: O‘zbekistonning shimoli-g‘arbiy mintaqasida joylashgan Xorazm vohasi bronza davrida (miloddan avvalgi 3000-500 yillar atrofida) muhim madaniy va iqtisodiy markaz bo‘lgan. Hudud o‘zining noyob arxitekturasi va ta’sirchan monumental inshootlari, jumladan qal’alar, saroylar va maqbaralar bilan mashhur. Amerikalik olim Lyuis Genri Morgan o‘zining "Qadimgi jamiyat" asarida ibtidoiy jamoa tuzumi ancha batafsil qilib tasvirlagan. Xorazmda bronza davri miloddan avvalgi 2500 yillarda boshlanib, murakkab jamiyatlarning yuksalishi va bronza metallurgiyasining mahoratiga guvoh bo‘lgan. Ushbu joylarda arxeologlar Markaziy hokimiyat va mudofaa mexanizmlari mavjudligini ko‘rsatadigan katta istehkomlarning qoldiqlarini topdilar. Ushbu davrdagi artefaktlarga bronza qurollar, asboblari va zargarlik buyumlari kiradi, ular qadimgi xorazmliklar erishgan texnologik yutuqlarni namoyish etadi. Ulardagi kulolchilik pechlarining kashf etilishi keramika ishlab chiqarishning hayotiy sanoat sifatida paydo bo‘lishini ta’kidlaydi. Qadimiy Xorazm shahri Markaziy Osiyodagi yirik siyosiy va madaniy markaz bo‘lgan. Shahar xarobalari, shu jumladan uning qal’asi, saroylari va masjidlarini zamonaviy Xiva shahri yaqinida topish mumkin. Qadimgi xorazmliklarning shaharsozlik va me’morchilik yutuqlari haqida ma’lumotlar juda ham ko‘p topilgan.

Asosiy qism: Tozabog'yop madaniyati – Xorazmdagi bronza davriga oid arxeologik madaniyat (mil. av. 2-ming yillik o'rtalari va 2-yarmi). U Tozabog'yop kanali nomi bilan atalgan. 1938-yilda S. P. Tolstov ushbu kanal yaqinidan bu madaniyatga oid manzilgohlarni topgan. Keyinchalik madaniyatni Ya. G'ulomov, M. A. Itina, A. Asqarovlar o'rgangan. Tozabog'yop madaniyati Janubiy Orolbo'yi hududida mahalliy (Suvyorgan madaniyati aholisi) va Janubiy Uraloldidan kelgan (yog'ochband madaniyati va Andronovo madaniyati aholisi) qabilalari aralashuvidan shakllangan. Kelgindi qabilalar ta'siri antropologik tiplarda (masalan, Ko'kcha—3) va tozabog'yopliklarning moddiy madaniyatida ko'zga tashlanadi. Ular tomi qamish bilan yopilgan kulba va yerto'lalarda yashaganlar. Tozabog'yop madaniyati Amudaryo deltasi, Quyi Zarafshon va Qayroqqum cho'l zonasida tarqalgan. Bu hududlarda yuzlab makon va 10 ga yaqin qabriston aniqlangan. Asosiy mashg'ulotlari – sug'orma dehqonchilik va xonaki chorvachilik, jezdani mehnat va harbiy qurol-aslahalar yasash bo'lgan (ba'zan toshdan yasalgan). Oybolta quyish uchun tayyorlangan qoliplar topilgan. Tuvaksimon sopol idishlarning tagi yassi, qo'lda yasalgan, o'yma va qolipli geometrik naqsh berilgan. Tozabog'yop madaniyati kishilari urug'chilik jamiyatida yashaganlar, matriarxat an'analari saqlangan. Tozabog'yop madaniyati Zarafshon vodiysi va quyi Amudaryoda miloddan avvalgi 1850-yillarda paydo bo'lgan. U ilgari Andronovo madaniyatining janubiy varianti deb hisoblangan, ammo hozir mustaqil madaniyat hisoblanadi. Asosan chorvachilik bilan shug'ullangan shimoldagi Andronovo xalqlaridan farqli o'laroq, Tozabog'yop madaniyati aholisining aksariyat mashg'uloti dehqonchilik bo'lgan. Mallory Adams (1997) ular qishloq xo'jaligi jamoalarini tashkil etuvchi shimoldagi hind-eron cho'ponlaridan kelib chiqib, keyinchalik janubga tarqalib ketganligini ta'riflagan.

Amudaryo deltasida joylashgan Tozabog'yop madaniyati obyektlari so'nggi bronza davrida shimolda Andronovo hamda Suvyorgan cho'l madaniyati va O'rta Osiyoning janubiy vohasi madaniyatlari o'rtasida chegara zonasini tashkil qilgan. Sultoniztog' tog'i yaqinida, Orol dengizidan 250 km janubda joylashgan Ko'kcha 3 dafn etilgan qabriston bu madaniyatga oid hozirgacha qazilgan eng yirik qabriston hisoblanadi. Zarafshon daryosining Amudaryoning irmog'i sifatida joylashishi Tozabog'yop aholi punktlarida kichik sug'orish dehqonchiligi mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. U yerdan 50 ga yaqin aholi punktlari topilgan. Hududda to'rtburchak qilib qurilgan uylar bor bo'lgan va odatda har bir qishloqda uchtdan joylashgan. Tozabog'yop uylari odatda katta bo'lib, ba'zilarining o'lchamlari 10x10 m dan oshadi. Ular loydan qurilgan va qamishlar bilan yog'och ustunlar mustahkamlangan. Tozabog'yop qishlog'ida o'nga yaqin oilaga mansub 100 kishi yashagan deb tahmin qilinadi. Manzildan yana haykalchalar va otlarning qoldiqlari topilgan. Tozabog'yop qabrlarida erkaklar chap tomonga, ularning ayollari esa o'ng tomoniga dafn etilgan. Bu odat tufayli Tozabog'yop madaniyati Andronovo madaniyati, Bishkent madaniyati,

Svat madaniyati, Vaxsh madaniyati va markaziy hamda Sharqiy Yevropaning oldingi Kord buyumlar madaniyati kabi mintaqadagi zamonaviy hind-yevropa madaniyatlariga o'xshatilgan. Chunki ushbu amaliyot tipik hind-eron an'anasi sifatida aniqlangan. Tozabog'yob madaniyatining metall buyumlari Qozog'istondagi Andronovo madaniyati va g'arbdagi Suvyorgan madaniyatiga o'xshash. Arxeologik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Tozabog'yob manzilgohlarida metallga ishlov beradigan hunarmandlar bo'lgan. Tozabog'yob xalqi mis, qalay va feruza kabi foydali qazilmalar hamda ot, sut va teri kabi chorvachilik mahsulotlari savdosini nazorat qilgan. Bu ularga Baqtriya-Marg'iyona arxeologik majmuasining eski voha shaharlarida katta siyosiy hokimiyat o'rnatish imkonini bergan bo'lishi kerak. Ularning jang aravalaridagi mohirliklari ularga harbiy nazoratni ushlash imkonini bergan. Bu, ehtimol, hududdagi ijtimoiy, siyosiy va harbiy integratsiyani ham rag'batlantirgan. Yana bir bronza davri madaniyati Suvyorgandir. Suvyorgan madaniyati – Xorazm vohasining cho'l zonasiga oid bronza davri arxeologik madaniyati (mil. av. 2 ming yillikning 1-yarmi – 1 ming yillik boshlari). Amudaryoning kad. deltasi o'ng tomondagi cho'l ichiga yorib kirgani uchun Suvyorgan nomi bilan atalgan. Xorazm arxeologiyaetnografiya ekspeditsiyasi (S. P. Tolstov, Ya. G'ulomov, M. A. Itina va boshqalar) tomonidan tadqiq etilgan (1945—46). Suvyorgan madaniyati qabilalari, S. P. Tolstovning fikricha, O'rta Osiyoning Janubi G'arbiy viloyatlaridan Xorazmga kelgan yangi etnik guruh bo'lib, ularning moddiy madaniyati Janubning o'troq dehqonchilik madaniyatiga o'xshash bo'lgan. Suvyorgan madaniyati o'z taraqqiyotida 3 bosqichni (Qamishli, Bozorqal'a, Qovunchi) bosib utgan. Stanislav Grigoriyev ma'lumotiga ko'ra (2016), Suvyorgan madaniyati Xorazm hududi bo'lgan Orol, Oqchadaryo (Amudaryo deltasi) yaqinida eramizdan avvalgi 2500–2000-yillarda yashagan. Suvyorgan madaniyatiga oid uylar va turar-joylar katta maydonni egallaydi, asosan daryolar bo'yida joylashgan. Suvyorgan sopollarining shakli Tozabog'yob madaniyatida uchramaydi. Ular och qizil rang bilan pardozlangan. Bu manzara janubiy hudud qabilalarining Namozgoh VI madaniyatiga xosdir. Ammo, Suvyorgan sopoli janubning kulolchilik charxida yasalgan idishlariga o'xshamaydi. Suvyorgan madaniyatiga oid sopol idishlar yaxshi pishirilib, sirti qizilga bo'yalgan, sirtiga to'q qizil rang gul solingan sopol parchalari, tosh yorg'uchoklar va dehqonchilik qurollari ham uchraydi. Ammo sopollarning sirti Janubning qadimiy dehqonchilik qabilalarining sopol buyumlaridan farq qilib, asosan, to'rsimon chizma naqsh va sxematik boshqoq tasviri bilan bezatilgan. Bu topilmalar mil. av. 2 ming yillikning o'rtalarida O'rta Osiyo qabilalarining yirik ko'chishlaridan dalolat beradi. Janubiy va Janubi Sharqiy yo'nalishlardagi 2 yirik ko'chish mil. av. 2 ming yillikning oxiri – 1 ming yillikning boshlariga to'g'ri keladi. Bu bosqichda Suvyorgan madaniyati jamoalari bo'lgan qabilalar ham faol ishtirok etgan. Arxeologik topilmalar ushbu shimolda chorvador qabilalarning O'zboy, Atrek, Tajan, Murg'ob, Amudaryo va

Sirdaryo irmoqlari bo‘ylab harakat qilganliklarini ko‘rsatadi. Mil. av. 1 ming yillikning boshlariga kelib, Suvyorgan madaniyati o‘rniga Amirobod madaniyati paydo bo‘lgan. Suvyorgan madaniyati yodgorliklari 1945—1946-yillarda Jonbos-6 qarorgohining ochilishi bilan o‘rganila boshlandi. Suvyorgan madaniyatining Kaltaminordan keyingi bosqichi, ba’zi tadqiqotchilar mahalliy fin-ugro komponenti bilan bog‘laydi. Qamishli bosqichi miloddan avvalgi II ming yillikda Xurrit-mitanni qabilalarining Eron platosidan Orolbo‘yiga ko‘chishi bilan bog‘liq. Suvyorgan madaniyatining so‘nggi – Kaunda bosqichi Suvyorgan madaniyati aholisining hind-eron qabilalari (Tozabog‘yop madaniyati) bilan madaniy va etnik aloqasi natijasidir. Suvyorgan madaniyatidan aholining asosiy antropologik turi – hind-dravid, so‘nggi Kaunda bosqichida Andronovo qabilalariga xos bo‘lgan kichik Sharqiy O‘rta yer dengizi antropologik tipiga ega. Arxeologik turar-joylar Qamishli, Jonbos-6 Ko‘kcha-2, Bozor-2, Kaunda-1 va boshqalar. Xorazm vohasidagi bronza davrining eng muhim yodgorliklaridan yana biri Ayaz-qal’a qal’asidir. Tuproq qal’a qishlog‘i yaqinida joylashgan bu ajoyib inshoot miloddan avvalgi 3000 yillarda qurilgan va Xorazm imperiyasining Janubiy chegaralarini himoya qilishda muhim rol o‘ynagan. Qal’a har bir burchagida minoralari va Markaziy qal’asi bo‘lgan katta to‘rtburchaklar to‘siqdan iborat. Devorlari quyoshda quritilgan loy g‘ishtlardan foydalangan holda qurilgan va ba’zi joylarda balandligi 18 metr gacha etgan. Xorazm vohasidagi bronza davrining yana bir muhim yodgorligi-tuproq qal’asidagi Xorazm shohlari saroyi. Ayaz-qal’a xarobalari yaqinida joylashgan ushbu saroy miloddan avvalgi 2000 yillarda qurilgan va shu davrdagi Markaziy Osiyo me’morchiligining eng ta’sirchan namunalaridan biridir. Saroy ustunli zallar bilan o‘ralgan Markaziy hovli bilan to‘rtburchaklar shaklida katta to‘siqdan iborat edi. Saroy devorlari ov, dehqonchilik va to‘quvchilik kabi kundalik hayot manzaralarini aks ettiruvchi rang-barang freskalar bilan bezatilgan. Mizdaxon maqbarasi Xorazm vohasidagi bronza davrining yana bir diqqatga sazovor yodgorligidir. Ushbu qabr miloddan avvalgi 1200 yillarda qurilgan va zamonaviy Xiva shahri yaqinida joylashgan. Maqbara olovli loy g‘ishtdan yasalgan bo‘lib, murakkab geometrik naqshlar va qadimgi turkiy yozuvdagi yozuvlar bilan bezatilgan. Qabr mahalliy hukmdor yoki zodagonga tegishli bo‘lgan deb ishoniladi va uning ta’sirchan kattaligi va nafis bezaklari bu davrda Xorazm elitasining boyligi va qudratidan dalolat beradi. Ushbu mashhur yodgorliklardan tashqari, Xorazm vohasida bronza davridagi boshqa ko‘plab inshootlar joylashgan. O‘rta bronza davrida Xorazm keyingi madaniy va ijtimoiy o‘zgarishlarni boshdan kechirdi. Qazishmalarda monumental me’morchilik qoldiqlari, shu jumladan masjidlar va saroylar aniqlandi, bu yuqori darajadagi ijtimoiy tashkilot va diniy amaliyotlardan dalolat beradi. Oltin va kumush marjonlarni, bilaguzuklar va sirg’alar kabi murakkab zargarlik buyumlarining kashf etilishi qadimgi xorazmliklarning gullab-yashnashi va badiiy

nafisligiga ishora qiladi. Muhrlar va muhrlarning mavjudligi ma'muriy tizimlar va shaharlararo savdo tarmoqlarini rivojlantirishdan dalolat beradi. Xorazmning bronza davri arxeologiyasi Markaziy Osiyodagi murakkab jamiyatlarning rivojlanishi haqida muhim tushunchalar beradi. Ushbu davrda guvoh bo'lgan texnologiya, savdo va urbanizatsiya sohasidagi yutuqlar mintaqada gullab-yashnagan keyingi sivilizatsiyalar uchun asos yaratdi. Arxeologlarning kashfiyotlari nafaqat Xorazmning qadimgi o'tmishi haqidagi tushunchamizni kengaytirdi, balki bronza davri tsivilizatsiyalari va ularning o'zaro bog'liqligini yanada kengroq tushunishga yordam berdi. Murakkab hunarmandchilik, murakkab arxitekturani ko'rish mumkin. Bronza davri Xorazmliklari mohir hunarmand va hunarmandlar bo'lgan, buni qazishmalar paytida topilgan nafis buyumlar ham tasdiqlaydi. Murakkab dizayndagi sopol idishlar, bronza haykalchalar va bezak buyumlari o'sha davrning badiiy yutuqlari va madaniy ifodalarini namoyish etadi. Keramika va metallga ishlov berishda odam va hayvon figuralarining tasvirlari diniy e'tiqodlar, mifologiyalar va kundalik hayot amaliyotlari haqida tushuncha beradi. Yozuv tizimlarining rivojlanishi bronza davri Xorazmliklarining yana bir muhim madaniy yutug'idir.

Xulosa: Qadimgi Xorazm bronza davri arxeologik madaniyatlari – Tozabog'yob va Suyargan – vohada ibtidoiy jamoa tuzumidan ilk sinfiy jamiyatga o'tish jarayonlarini yaqqol namoyon etadi. Bu davrda sug'orma dehqonchilik va chorvachilik rivojlanib, ilk qo'rg'onlar, mudofaa devorlari va shahar tipidagi manzilgohlar paydo bo'lgan. Kulolchilik, metall ishlash va boshqa hunarmandchilik sohalari taraqqiy etib, ijtimoiy tabaqalanish jarayoni kuchaygan. Dafn marosimlaridagi o'zgarishlar qadimgi aholining diniy qarashlari va urf-odatlaridan dalolat beradi. Umuman olganda, Xorazm bronza davri madaniyatlari nafaqat mintaq, balki butun Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin tutib, keyingi antik davr Xorazm davlatining shakllanishi va taraqqiyotiga asos bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbekiston tarixi. Sagdullayev A., Eshov B. tahriri ostida. Toshkent. Universitet, 1997, 2-nashri, 1999.
2. H. Murtazayeva. "O'zbekiston tarixi". T., "O'AJBNT", 2003, 380-bet.
3. R. Shamsutdinov, Sh. Karimov. "Vatan tarixi". 1-qism. T., "Sharq", 2010, 299-320-bet.
4. Ahmadali Asqarov. "O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi". T., "Universitet", 2007, 149-185-bet.
5. Kabirov J, Sagdullayev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. Toshkent, 1990.
6. Muhammadjonov A. Qadimgi Buxoro. Toshkent, 1991.
7. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent, 1964.
8. Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Б. 81.

9. Ягодин В.Н. Генезис и формирование раннехорезмийской государственности. -С.115
10. Юсупов Х.Ю. Поселение эпохи поздней бронзы на Канга-гыре.//Скотоводы и
11. земледельцы Левобережного Хорезма. — Москва: 1991. – С.109-112.
12. Андрианов Б.В. Древние ороительные системы Приаралья. – С. 113.
13. Баратов С.Р. Некоторые проблемы археологических исследований древних культур
14. Болелов С.Б. Ранний этап становления ремесленного производства на территории